

نقش برابری خواهی و مهمان‌نوازی بر تداوم سکونت در خانه‌های گمیشان*

حنانه ملک محمدی بیدهندی^۱، حسین سلطان‌زاده^۲ (نویسنده مسئول)، مریم ارمغان^۳

^۱ دانشجوی دکتری تخصصی معماری، گروه معماری، دانشکده معماری و شهرسازی، واحد قزوین، دانشگاه آزاد اسلامی، قزوین، ایران
^۲ دانشیار گروه معماری، دانشکده معماری و شهرسازی، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران
^۳ استادیار گروه معماری، دانشکده معماری و شهرسازی، واحد قزوین، دانشگاه آزاد اسلامی، قزوین، ایران

تاریخ پذیرش: ۹۸/۰۶/۲۵

تاریخ دریافت: ۹۸/۰۱/۳۱

چکیده

موضوع این پژوهش بررسی اثر برابری خواهی و مهمان‌نوازی بر چگونگی تداوم سکونت و ساختار خانه‌های گمیشان است و در این راستا برای درک بهتر از نحوه شکل‌گیری فضا در خانه‌های ترکمنی، ابتدا می‌بایست به مطالعات ساختار اجتماعی این اقوام پرداخت و سپس این دو عنصر فرهنگی را که نقش بارزی در تداوم سکونت از آلاچیق یا «اوی» تا خانه‌های چوبی دو طبقه یا «تام» داشتند، مورد بازشناسی قرار داد. این پژوهش از این نظر اهمیت دارد که می‌توان چگونگی تقسیم فضاها و فعالیت‌ها را در خانه‌های ترکمنی گمیشان تبیین نمود، موضوعی که پیش‌تر به آن پرداخته نشده است. هدف از انجام پژوهش بررسی نقش دو مولفه فرهنگی بارزتر یعنی برابری خواهی و مهمان‌نوازی بر شکل‌گیری فضاها در خانه‌های گمیشان است. پرسش اصلی در این پژوهش این است که برابری خواهی و مهمان‌نوازی چه نقشی در معماری خانه‌های گمیشان داشته است؟ مبانی نظری تحقیق متکی بر تاثیر فرهنگ در شکل‌گیری خانه‌های اقوام گوناگون در گذشته بوده است. در این پژوهش از روش تحقیق توصیفی-تحلیلی و همچنین روش تحقیق تطبیقی استفاده شده است به این صورت که نخست بر اساس مطالعات کتابخانه‌ای و مشاهدات میدانی، اصول اجتماعی و فرهنگی در اقوام ترکمن بررسی شده و به جمع‌آوری داده‌ها در این زمینه پرداخته شده و دو مولفه اصلی تاثیرگذار در زندگی اجتماعی این اقوام شناسایی گردیده که شامل برابری چوبی و مهمان‌نوازی است، سپس به بررسی تاثیر این دو مولفه بر معماری ترکمنی پرداخته شده است. در این نوشتار برابری خواهی و مهمان‌نوازی متغیر مستقل و چگونگی ساختار خانه‌های گمیشان متغیر وابسته است. نتایج این پژوهش نشان می‌دهد که ساختار و تقسیمات فضایی در خانه‌های گمیشان به صورت کاملاً برابر است و این امر تحت تاثیر مستقیم از برابری چوبی است که ریشه در افکار و باورهای آنها دارد. همچنین اساس شکل‌گیری و ایجاد این خانه‌ها برای اسکان مهمان در نظر گرفته شده، که این امر نیز تحت تاثیر مستقیم مهمان‌نوازی‌شان بوده است.

واژگان کلیدی: برابری خواهی، مهمان‌نوازی، خانه‌های گمیشان، تام، اوی.

مقدمه

بحث پیرامون موضوع برابری خواهی و مهمان‌نوازی اقوام ترکمن و به خصوص ترکمن‌های یموت ساکن در کنار دریای مازندران در منطقه‌ای به نام گمیشان است و تاثیر این عوامل فرهنگی را بر معماری و تداوم سکونت این اقوام بررسی می‌کند، ویژگی‌های فرهنگی بسیاری بر سیر تکاملی زندگی ترکمن‌ها از چادرنشینی تا خانه‌های چوبی تاثیرگذار بوده‌اند، با این همه اکثر پژوهش‌های انجام شده در این راستا در حوزه معرفی‌های صرفاً تک بعدی بوده‌اند و از بیان ارتباط بین مقوله‌ها خودداری نموده و به جزئیات پردازی‌های توصیفی اکتفا کرده‌اند، که از جمله آنها می‌توان به مقاله «ایران‌شناسی، ایرانیان ترکمن، نگاهی به گذشته و حال» (کنعانی، ۱۳۷۹) و یا کتاب مسکن بومی ترکمن (محمودی نژاد، ۱۳۸۸) و مواردی از این قبیل اشاره کرد. با بررسی این قبیل منابع، به نظر می‌رسد که برخی از مفاهیم و مولفه‌ها که عمیقاً ریشه در فرهنگ و باورهای ترکمنی دارند، به صورت کلی مد نظر قرار گرفته و نحوه تاثیرگذاری آنها بر معماری و سکونت این اقوام، کمتر مورد توجه قرار بوده است.

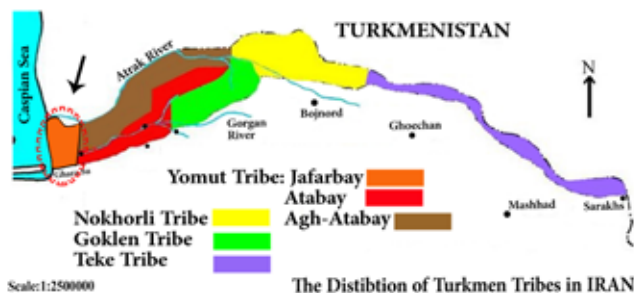
در بیان مسئله می‌توان گفت: از میان عناصر فرهنگی مختلفی که همه در سیر تکاملی از چادرنشینی و کوچ‌نشینی به یکجانشینی در میان ترکمن‌ها تاثیرگذار بوده‌اند، برابری خواهی و مهمان‌نوازی از جمله بارزترین عناصر است. بر همین اساس پرسش اصلی تحقیق مطرح می‌شود:

پرسش اصلی در این پژوهش این است که برابری خواهی و مهمان‌نوازی چه نقشی در معماری خانه‌های گمیشان داشته‌اند؟ از جمله ضرورت‌های تحقیق می‌توان اشاره نمود که، به دو دلیل به این دو عامل فرهنگی به صورت هم‌زمان پرداخته شد، نخست آنکه برابری خواهی بخش اصلی زندگی اجتماعی هر ترکمن است و آن را به صورت بسیار بارزی در تمامی وجوه زندگی خویش اعم از معماری نمایان ساخته؛ همچنین مهمان‌نوازی اساس تشکیل خانه به معنای امروز آن، به عنوان بخش بیرونی برای مهمان بوده و کم‌کم فرد ترکمن از آلاچیق به خانه‌های چوبی نقل مکان کرده است، بر همین اساس این دو مقوله به عنوان عوامل اصلی پژوهش انتخاب شدند. و دلیل دوم که بسیار مهم است اینکه برابری خواهی، سبب شکل‌گیری فضاهای یکسان حتی در بخش مربوط به مهمان می‌شود و بر خلاف شهرهای مرکزی ایران که شاه‌نشین، فضای مهمان را به طور کامل از کل فضای خانه جدا می‌سازد و به نوعی به آن برتری می‌بخشد، در خانه‌های ترکمنی گمیشان، فضای مربوط به پذیرایی از مهمان، فضایی کاملاً یکسان و مشابه با سایر بخش‌هاست. برابری خواهی‌ای که در میان زن و مرد نیز رعایت می‌شده، آن‌گونه که وامبری می‌نویسد: «آنچه بیش از حد در من اثر گذاشت عشق آنان به خانواده و احترامی بود که برای زنانشان قائل بودند، من دریافتم که زنها، نه تنها از لحاظ تساوی حقوق خانوادگی، با مردان برابر بودند،

بلکه مادران فرمانروایی را برای خانواده به میراث می‌گذاشتند و از اطاعت پهلوانان و جنگ آوران بهره‌مند بودند» (Vambery, 1874: 342). برابری زن و مرد تاثیر مستقیمی بر برقراری تساوی در فضای مهمان و فضای خصوصی گذاشت و به عبارت دیگر با اینکه بین اندرونی و بیرونی در خانه‌های ترکمنی گمیشان از نظر ساختاری و کاربردی، تفکیک فضایی وجود دارد، تفاوت فضایی وجود ندارد. نام «اغوز» یا «غوز» یا «غز» برای نخستین بار در اوایل قرن ۱۸ میلادی در نوشته‌های خطی ترکی‌ای که در مغولستان کشف شد به میان آمد. تحقیقات در مورد منشأ و معنی ترکمن نشان می‌دهد که اغوزهای مسلمان از سوی اغوزهای غیر مسلمان، ترکمن خوانده می‌شدند (مفتاح، ۱۳۷۴: ۱۷۵). امروزه بخش عمده ترکمن‌ها در ترکمنستان و شمال شرق ایران ساکن هستند. قسمت عمده ترکمن‌های ایران از دو طایفه جعفری‌ای و آتابای هستند و متفقاً خود را یموت می‌نامند و در ناحیه دشت گرگان زندگی می‌کنند (ترکمن صحرا). در قسمتی از منطقه زندگی ترکمن‌های ایران که شامل کوه‌های شمال غربی و مغرب بجنورد است چند طایفه ترکمن به نام‌های گوکلان، نخورلی و تکه به سر می‌برند. (پورکریم، ۱۳۴۶: ۴۹).

تصویر شماره ۱: موقعیت جغرافیایی شهرستان گمیشان در بینه ایران؛ (مأخذ: سایت استانداری گلستان و سایت معاونت و برنامه ریزی استان گلستان، معاونت آمار و اطلاعات: URL1 و URL2)

تصویر شماره ۲: توضیح جامعه جغرافیایی طوایف ترکمن و موقعیت منطقه گمیشان روی نقشه؛ (مأخذ: URL1)

یموت‌ها از طریق دریای مازندران با مردم دیگر ممالک ارتباط برقرار کردند و زودتر از طایفه‌های دیگر با تجارت و شهرنشینی و تمدن جدید آشنا و زودتر از سایرین یکجانشین شدند. در میان یموت‌ها جعفری‌ای به دلیل تمدن وسیع تر، از همه مهم‌تر بود، از این رو این گروه از ترکمن‌ها به عنوان گروه نمونه در پژوهش انتخاب شدند. در کتاب نخبه سیفیه آمده است: «طایفه جعفری‌ای ساکن گمش تپه از حیث پاک‌ی و تمیزی و ثروت نخستین طایفه یموت است و به واسطه آمدوشد روس‌ها از

آثار هنری، مذهبی، مراسم اجتماعی و... تشکیل می‌شود (پوراحمد و همکاران، ۱۳۹۷: ۶۶). فرهنگ به تنهایی یک موضوع بیش از حد گسترده برای ارتباط دادن با معماری است، لذا قبل از ورود به بحث و بررسی در زمینه چگونگی تأثیر مولفه‌های فرهنگی اقوام ترکمن، بر خانه‌های آنها، ابتدا مقوله فرهنگ بررسی می‌شود تا بتوان با محدود کردن و نزدیک کردن آن به موضوع، شناخت دقیق‌تری از ارتباط بین آنها پیدا نمود. پوراحمد عقیده دارد که ویژگی‌های کالبدی شهر (فرم) معلول رفتار انسان (جامعه) در فضا است و رفتار انسان در فضا به کیفیت تصور و درک -ریشه‌دار در فرهنگ- وی از محیط بستگی دارد. بدون شناخت آن درهم تنیدگی (فرهنگ و کالبد) درک دقیق سازمان اجتماعی - کالبدی غیر ممکن خواهد بود (پوراحمد و همکاران، ۱۳۸۴، ۴۱). معنای نمادین محیط مصنوع و عناصر آن در هر یک از تمدن‌های بشری گویای معنایی است که محیط به ذهن انسان متبادر نموده و در نتیجه بر ادراک او از محیط و رفتار او تأثیر گذاشته و در نهایت فرهنگ او را شکل می‌دهد (خستو، ۱۳۹۵: ۳۳). هافستد، به دو نوع فرهنگ متمایز اشاره می‌کند: یکی فرهنگی که در موسیقی، نقاشی و ادبیات و امثال آن جلوه می‌کند و تأکید آن بر یک محصول و یک «دست ساخته» بوده و میراث فرهنگی جامعه را شکل می‌دهد و دیگری «نرم‌فزارهای ذهنی» است که پدیده‌ای جمعی بوده و همه مردمی که در آن محیط زندگی می‌کنند، در آن سهیم هستند و اعضای یک گروه را از گروه دیگر متمایز می‌سازد. این نوع فرهنگ شامل نهادها، نظام قانونی، شیوه اداره جامعه، الگوهای خانواده و هنجارهای اجتماعی است و همه فعالیت‌ها و کنش‌های متقابل و داد و ستدها را در بر می‌گیرد (Hofstede and etc, 2010: 208). با استناد به این نظریه در زندگی اجتماعی ترکمن‌ها نیز نوعی قانون در نظام اجتماعی و شیوه اداره جامعه وجود دارد که در ادامه به آن پرداخته خواهد شد. راپوپورت معتقد است: «فرهنگ مجموعه‌ای از ارزش‌ها و عقاید در بردارنده ایده‌آل‌های گروهی از مردم است که در فرایند فرهنگ-آموزی، میان اعضای آن گروه منتقل می‌شود»؛ منظور او از فرهنگ‌آموزی، انتقال ارزش‌ها و عقاید از نسلی به نسل دیگر، در میان اعضای یک فرهنگ مشابه است (Rapoport, 1998: 9). از نظر آنتونی گیدنز، ارزش‌ها مفاهیم انتزاعی و مجردی هستند که مشخص می‌کنند در یک فرهنگ معین، چه چیزی مهم، ارزشمند و مطلوب تلقی می‌شود. هنجارها قواعد رفتاری هستند که ارزش‌های یک فرهنگ را منعکس می‌کنند، ارزش‌ها و هنجارها همراه با هم به نحوه رفتار اعضای یک فرهنگ، در محیط پیرامون آنها شکل می‌دهند (گیدنز، ۱۳۸۹: ۶۸). همچنین وی معتقد است که تفسیر فرهنگ، به محقق این امکان را می‌دهد که از ساختارگرایی عبور کرده و تحلیل معنایی و نمادهای چارچوب فرهنگی را از دیدگاه بومیان، مورد نظر قرار دهد (ساروخانی، ۱۳۸۶: ۱۲۲). هر رفتاری که توسط انسان صورت می‌گیرد، اساساً متکی بر فرهنگ است و فرهنگ به عنوان مجموعه دستاوردهای مادی و معنوی جامعه بر معماری فضاهای شهری تأثیر

حیث میل و اطاق و لباس خیلی خنود و همیشه صبح‌ها صورت‌های خودشان را با صابون‌های معطر شسته و در زمستان با گالش و پوتین و نیم پالتوره می‌روند» (معینی، ۱۳۴۴: ۱۵۷). جعفر بای‌ها به دو تیره یارعلی و نورعلی تقسیم می‌شوند. در میان یموت‌ها جعفر بای از همه مهمتر بود محمد علی قورخانچی صولت نظام به سال ۱۳۲۰ ه.ق در گزارش خود در باره گمیش تپه چنین می‌نویسد: بزرگترین و متمدن‌ترین تمام طوایف یموت اول طایفه جعفر بای و ثانیاً طایفه آتابای است ولی هیچ طایفه به تمدن جعفر بای نمی‌رسد و طایفه جعفر بای از حیث جمعیت و شجاعت و ثروت نخستین طایفه یموت است خصوصاً ساکنین خواجه نفس و گمش تپه که بندر کوچک و معتبر است و در مدخل گرگان است اهالی گمش تپه از وضع لباس و اثاث البیت و منزل بر سایرین تفرقی دارند و مانند مردمان دارالخلافه هستند و دو مدرسه چوبی منقوش دارند و اطفال مشغول تحصیل هستند و زبان ترکی خودشان را می‌خوانند (مطالعات طرح جامع گمیشان، ۱۳۹۴: ۱۲۲).

تصویر ۳: نمایی از گمش تپه در سال ۱۳۰۵؛
مأخذ: آلبوم خادم

عوامل فرهنگی و ساختار و ایلی؛ ترکمن‌ها پدر تبار هستند، آنها قبل از قرن بیستم دارای خانواده‌های گسترده بسیار بزرگ بودند (محمودی نژاد، ۱۳۸۸: ۲۶) طبق مطالعات محمدمامین کنعانی، جامعه‌شناس ایرانی، دوره زندگی و تاریخ ترکمن‌ها را می‌توان به دو دوره قبل از اسکان و پس از اسکان تقسیم کرد. وی دوره اسکان را نیز به سه دوره: آغاز اسکان، اسکان اجباری و تثبیت اسکان تقسیم نمود (کنعانی، ۱۳۷۹: ۲۲۱-۲۲۴). این مطالعات در منطقه گمیشان مربوط به بخش نخست اسکان ترکمن‌هاست که بدون اجبار بوده و خانه‌های تاریخی این منطقه متعلق به اواخر قاجار است که از نظر نحوه شکل‌گیری این خانه‌ها و تقسیمات فضایی آنها کمتر مورد توجه پژوهشگران قرار داشته است. محمودی نژاد در کتابش به نقل از گلی، درباره مسکن ترکمن‌ها عقیده دارد که «اولین نمونه نسبتاً پیچیده معماری ساحلی ترکمن‌ها را می‌توان اقامتگاه محمدعلی شاه قاجار در شهر خواجه نفس (در همسایگی گمیشان) دانست» (محمودی نژاد، ۱۳۸۸: ۹۱).

چارچوب نظری

فرهنگ را می‌توان رفتار ویژه نوع بشر نامید که با ابزار مادی جزء لاینفک رفتار شناخته می‌شود. فرهنگ به طور مشخص از زبان، افکار، اعتقادات، سنن، قراردادهای، سازمان‌ها، ابزارها، روش‌های کاری،

می‌گذارد (حبیبی و همکاران، ۱۳۹۱: ۶۶). کلیفورد گیرتز از جمله فرهنگ‌شناسانی است که علاوه بر اینکه به نظریه پردازی پرداخته، کارهای تجربی متعددی نیز در جوامع مختلف به انجام رسانده است. مهم‌ترین کار گیرتز «تفسیر فرهنگ‌ها» نام دارد که عرصه جدیدی را در مطالعه پدیده فرهنگی نسبت به گذشتگان خود گشوده است. بنا به تعریف کلیفورد گیرتز، فرهنگ، بر الگوهای نهفته در نهادها، که به صورت تاریخی انتقال یافته است دلالت می‌کند، نظامی از برداشت‌هایی که به او ارث رسیده و با صورت‌های نمادین بیان شده است (Geertz, 1973: 89). او معتقد است که فرهنگ، مجموعه‌ای از نظام مفاهیمی است که به همراه نمادها مطرح می‌شود و به عاملی تبدیل می‌گردد که انسان‌ها می‌توانند از طریق آن با یکدیگر ارتباطات لازم را برقرار نمایند. به نظر گیرتز، هنگام مطالعه فرهنگ باید به عوامل زیر توجه کنیم: ۱- توصیف موضوع ۲- برگرفتن عناصر توصیف شده از گفتمان‌های اجتماعی حاضر به منظور معنی‌شناسی و معنی‌سازی ۳- انطباق یافته‌های توصیفی و گفتمانی با حقایق موجود در عینیت زندگی افراد بومی. موضوع مورد مطالعه در این پژوهش نیز با تا حدودی با طرح گیرتز منطبق است و به دنبال تفسیر نهایی عوامل فرهنگی است تا بتواند تاثیر آنها را بر تداوم سکونتگاه‌های ترکمنی بررسی کند در این میان به پدیده‌های معماری پرداخته می‌شود که مستقیماً از فرهنگ تاثیر گرفته‌اند. آنچه در زمینه معماری با عنوان فرهنگ شناخته می‌شود و چه بسا بتوان آن را فرهنگ معماری نامید، پدیده و خصوصیتی است که ضمن آنکه به شکلی مستقل قابل طرح، مطالعه و معرفی است، اما وجود آن از عوامل متعدد شکل دهنده به فضای معماری ناشی شده و به همین سبب ریشه در تاریخ یک سرزمین دارد» (سلطان‌زاده، ۱۳۹۶: ۱۲). بر همین اساس مولفه‌های معماری که ریشه در فرهنگ ترکمن دارند، شناسایی و بررسی می‌شوند.

یافته‌ها

معماری ترکمن مثل هر معماری دیگری برگرفته از رابطه‌ای پایدار بین فرهنگ، محیط و اقتصاد میان جوامعی بود که ترکمن‌ها با آن جوامع در ارتباط بودند و همان‌طور که انتظار می‌رود می‌توان به وضوح تاثیرپذیری از معماری شهرهای حاشیه دریای مازندران و نیز تاثیرپذیری از معماری روسیه را در معماری ترکمن مشاهده نمود. البته باید به این مهم توجه شود که ترکمن‌ها به خوبی عناصر معماری دیگر فرهنگ‌ها را به گونه‌ای همساز و همگون با ویژگی‌های خاص فرهنگی خود مطابقت داده و در معماری استفاده کرده‌اند. برای بررسی اجمالی تر تاثیر مولفه‌های فرهنگی بر کالبد معماری و شیوه سکونت ترکمن‌ها، ابتدا به بررسی ساختار اجتماعی و نظام خویشاوندی این اقوام اشاره می‌شود: مطابق نظریه گیلدنز، می‌توان سه عامل عمده را شناسایی نمود که بدون شک بر تغییرات اجتماعی تاثیر داشته‌اند: محیط مادی، سازمان سیاسی و عوامل فرهنگی (گیلدنز، ۱۳۸۹: ۶۳). ویلیام آبرونز معتقد است که کوچ‌نشینی

ترکمن‌ها تنها نوعی سازگاری با محیط فرهنگی و زیستی‌شان نبود و این موضوع را یک نوع سازگاری سیاسی به شمار می‌آورد: کوچ‌های فصلی برای تعداد اندکی از ترکمن‌های کوچ‌نشین (چاروا) در مناطق خشک شمال دشت گرگان مفید بود؛ اما برای اکثر ترکمن‌های کشاورز (چمور) که در مناطق مرطوب جنوبی دشت گرگان می‌زیسته‌اند، نیازی به تحرک نبود و بسیار کم جابه‌جا می‌شدند و موضوع کوچ‌نشینی آنها بیشتر جنبه سیاسی داشت. ترکمن‌ها حق خود می‌دانستند که از همسایگان فارس خود خراج بگیرند و به کاروان‌های فارس حمله کنند و هنگامی که نیروها نظامی پادشاهان به سراغشان می‌آمد کوچ کنند و این را امری برای تضمین استقلال و آزادی سیاسی و استفاده از فرصت و نیز تاکتیکی برای اجتناب از کنترل حکومت ایران می‌دانستند (آبرونز، ۱۳۸۵: ۱۵ و ۱۶). این نکته نیز قابل ذکر است که: چارواهای صحرائشین، قبل از ترک محل سکناي خود، به عزم بیلاق زمین‌های خود را به چمورهای مستقر که آنها نیز به پرورش دام در مقیاس کوچک‌تر مشغول بودند، اجاره می‌دادند (Yate, 1900: 279). این مسائل، کوچ‌روی قبایل ترکمن را از نظر مادی و سیاسی توجیه می‌کند.

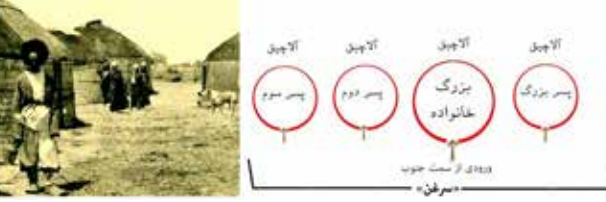
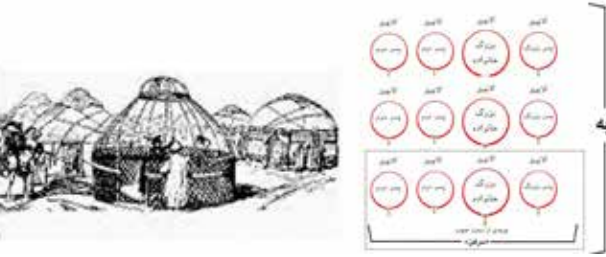
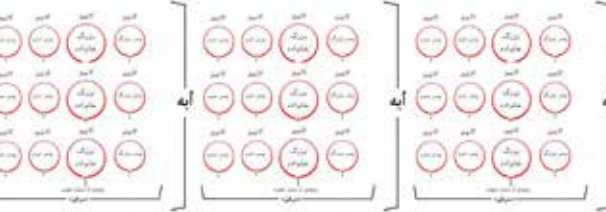

قربندی اجتماعی: نحوه استقرار فعالیت‌ها در «تام» و «اوی» بر اساس ساختار خویشاوندی

کل ترکمن‌ها را می‌توان به عنوان یک گروه نَسَبی توصیف کرد و تمامی این گروه‌های نَسَبی را بدون در نظر گرفتن سطح تقسیم‌بندی به ترکمنی می‌توان «تایپا»^۲ یا طایفه نامید. بزرگ‌ترین زیرگروه‌ها در این سلسله مراتب اغلب «حالق»^۳ نامیده شده‌اند. به گروه‌هایی از قبیل یموت، تکه و گوکلان، عمدتاً عنوان حالق اطلاق شده و کوچک‌ترین گروه‌ها که معمولاً «تیره»^۴ نامیده شده است (آبرونز، ۱۳۸۵: ۱۰۷). ترکمن‌ها به آلاچیق خود اوی^۵ می‌گفتند. این اصطلاح، اکنون نامی عمومی است که برای «خانه» و «منزل» در میان این اقوام رایج شده است. در برخی مناطق در کنار این آلاچیق‌ها ساختمانی با خشت، گل، چوب و یا مصالح دیگر ساخته می‌شده است که شریعت‌زاده آنها را «فرعیات اوی» می‌نامد (رستم‌زاده و ایلکا، ۱۳۹۱: ۱۳۵). در زیر نمودار و جدولی آمده که برداشت نگارندگان از این تقسیمات اجتماعی را بر اساس گروه‌های مکانی توضیح می‌دهد.

تصویر شماره ۴: تقسیمات ایلی و گروه‌های مکانی مرتبط با آن در گذشته و امروز

جدول شماره ۱: تعریف عناوین ذکر شده در تصویر شماره ۴

عنوان	تعریف	تصاویر
اوی	آلاچیق، کوچک ترین واحد اجتماعی و محل اسکان و زندگی یک خانواده ترکمن.	
سرغن یا سیرغین	نماینده یک خانواده فامیلی، چند اوی به صورت خطی کنار هم، نحوه چیدمان: آلاچیق پدر وسط، پسر بزرگ سمت راست و بقیه پسرها در سمت چپ.	
أبه	چند سرغن به صورت ردیف‌هایی پشت سر هم که خوشاوندی نزدیک داشته و از یک چراگاه مشترک استفاده می‌کنند.	
یورت	متشکل از چندین أبه و محل اقامت طایفه است، در فرهنگ معین: به معنی محل خیمه و خرگاه و در زبان ترکی به معنی میهن آمده.	
تام	خانه چوبی دو طبقه نخستین بار، در کنار آلاچیق‌ها احداث شد، متشکل از چند اتاق که هر اتاق برای زندگی یک خانواده ترکمن است. نزدیک ترین عنصر مسکونی به سرغن. به عنوان بخش بیرونی به جای آلاچیق مهمان و برای مهمان ساخته شد و در کنار بخش اندرونی (آلاچیق) قرار داشت.	
یک اتاق از تام	نزدیک ترین و شبیه ترین عنصر واحد مسکونی به اوی و محل زندگی یک خانواده ترکمن.	
چند تام با حیات مشترک	نزدیک ترین فرم به أبه چندین تام که در یک حیاط مشترک قرار داشته و معمولاً خوشاوندی نزدیکی با یکدیگر دارند.	

مأخذ: نگارندگان

در تام، رو به جنوب باز می‌شود و قبل از ورود به اتاق، ایوان کوچکی قرار دارد که این ایوان اتاق را از باران مداوم منطقه در امان نگاه می‌داشته و از آن به عنوان کفش کن نیز استفاده می‌شود. افرادی که در یک خانه زندگی می‌کنند همه اعضای یک خانواده بزرگ هستند. عموماً بعد از یکجانشین شدن ترکمن‌ها و استفاده آنها از مسکن ثابتی به نام تام‌ها هر خانواده ترکمن در یک اتاق از تام مستقر می‌شود؛ به این معنی که هر اتاق از تام نقش یک اوی را برای خانواده ایفا می‌کند. خانه‌های مسکونی گمیشان از دو یا چند اتاق تشکیل شده است که فضای اصلی زیست در واحد مسکونی محسوب می‌شود و در بیشتر موارد محدوده مربع شکل و ساده‌ای است و از هر اتاقی یک در به ایوان باز می‌شود و یک در نیز اتاق‌ها را از طریق راهروی میانی به هم وصل می‌کند و هر اتاقی نیز دارای دو آلی سه پنجره است. این اتاق‌ها مرکز عمده فعالیت‌های یک خانوار محسوب می‌شود. خورد و خواب، نگهداری از اطفال، نگهداری از وسایل خانه، ابزار آلات مختلف و پذیرایی از مهمان از جمله فعالیت‌هایی است که به اقتضای شرایط همگی در آن انجام می‌پذیرد. البته می‌توان فضای اتاق را نزدیک‌ترین عنصر واحد مسکونی به آلاچیق دانست. در بررسی نحوه قرارگیری اسباب و وسایل زندگی و نیز عملکردهایی که در یک اتاق جریان دارد با مختصر تفاوت‌هایی مشابه همان آلاچیق‌های قدیمی و وضعیت زندگی ترکمن‌هاست (تازیکه لمسکی، ۱۳۸۸: ۵). فاصله اوی‌ها در هر آبه نسبت به یکدیگر و محل قرارگیری این آلاچیق‌ها می‌تواند مبین این باشد که صاحبان اوی وابسته به کدام طایفه بوده و از چه مراتعی استفاده می‌کنند. بنابراین موقعیت استقرار اوی‌ها نسبت به یکدیگر، نمایانگر ارتباط اقتصادی و اجتماعی ساکنان اوی‌هاست. اوی‌های همسایه معمولاً خویشاوند بوده و دارای مرتع مشترکی هستند و دام‌های آنها در یک چراگاه، چرا می‌کنند. شیوه چیدمان آلاچیق در میان ترکمن‌ها بر اساس مرکزیت پدرسالارانه انجام می‌پذیرفته است. بدین معنی که ابتدا پدر خانواده اوی (آلاچیق) خود را برپا می‌نموده و آلاچیق پسر بزرگ‌تر در سمت راست آن برپا می‌شده و آلاچیق‌های بعدی در سمت چپ آن استقرار پیدا کرده و به این صورت خطی ایجاد می‌گردید که به آن «سیرغین یا سرغن» می‌گویند، که نماینده یک خانواده فامیلی بوده است. این ردیف

خانه‌سازی به صورت موازی تکرار می‌شده و هرکدام نماینده خانواده مشخصی بوده است (کنعانی، ۱۳۷۹: ۲۲۸).

برابری خواهی و مهمان‌نوازی و بازتاب آن در خانه‌های گمیشان

عوامل فرهنگی بسیاری بر شکل‌گیری فضاها در خانه‌های ترکمنی گمیشان نقش دارند که توضیح پیرامون هر یک از این عوامل از فرصت این پژوهش خارج است، در این بخش دو عامل فرهنگی که در زندگی ترکمن‌ها نقش پررنگ‌تری داشته و نیز تاثیرگذاری مشخص‌تری هم بر معماری دارند شناسایی شدند که مستقیماً بر تقسیمات فضایی و شکل‌گیری خانه‌های ترکمنی گمیشان اثرگذار بوده‌اند این عوامل عبارت‌اند از: برابری خواهی و مهمان‌نوازی.

۱. برابری خواهی و بازتاب آن در تقسیمات فضایی در خانه‌های گمیشان

بنا بر مطالعات محمدامین کنعانی در سازمان اجتماعی ترکمن، قشریندی‌های اجتماعی شناخته شده در جوامع دیگر مشاهده نشده است. همه ترکمن‌ها، به عنوان یک کل، فرزندان اوغورخان محسوب می‌شدند. بنابراین از نظر اجتماعی همه در یک رده قرار می‌گرفتند، یکدیگر را برادر می‌خواندند و به طور یکسان از امکانات اقتصادی مانند مرتع و آب استفاده می‌کردند. به همین دلیل آنها را کوچ‌روهای بدون قشریندی محسوب داشته‌اند. قبایل ترکمن یموت بی‌رحمانه مساوات طلب بودند. آنها رئیس قبیله نداشتند، سلسله مراتب قدرت سیاسی نداشتند، نهادهای اجرایی دائمی وجود نداشت، روابط سیاسی از طریق نسب پدری سازماندهی می‌شد و نظم از طریق تقابل متوازن دودمان‌های مشترک حفظ می‌گردید (کنعانی، ۱۳۷۹: ۲۲۶ و ۲۲۷). «ساقولوی هر طایفه خراج سالیانه از روستاهای فارس که در جنوب قلمروش قرار داشتند می‌گرفت و در مقابل تعهد می‌کرد که نه تنها به آن روستا حمله ننماید بلکه از آنها در مقابل حمله سایر اعضای ایل خود و سایر ایل‌ها جلوگیری کند» (Ironz, 1969: 102). آیرونز مساوات‌طلبی یموت را به دو ویژگی محیط شناختی عمومی در جوامع کوچ‌نشین نسبت می‌دهد: تراکم جمعیتی اندک و سادگی در تحرک جغرافیایی. در کتاب نوشته‌های کهن ترکی نیز آمده: «اغوزها دارای هیچ خانی نبودند، که در نوشته‌های

جدول شماره ۲: مقایسه فضای سرغن و تام

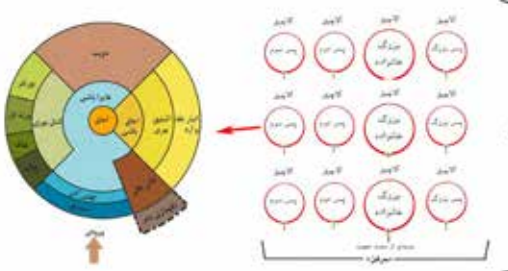
سرغن	تام	محل اقامت	
		A	پدر یا بزرگ خانواده
		B	پسر بزرگ
		C	پسران دوم به بعد

مأخذ: نگارندگان

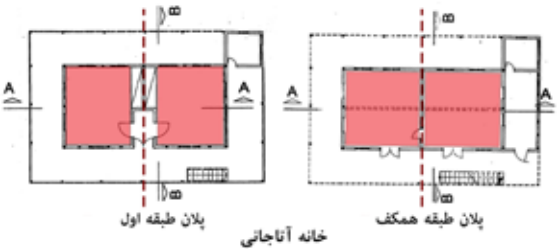

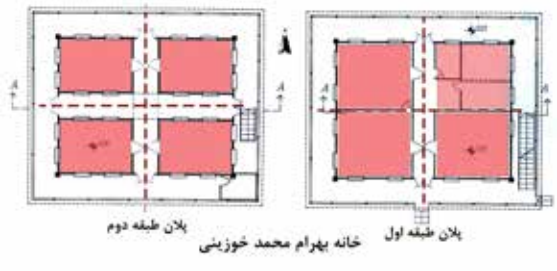

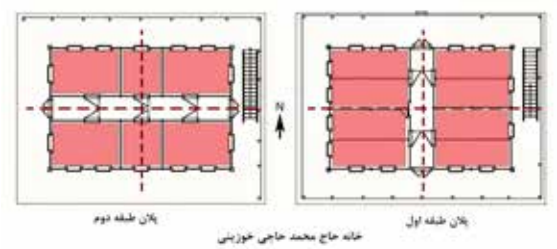

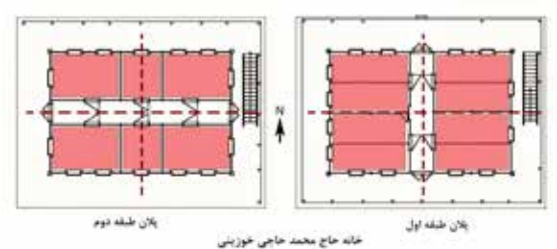

ترکی مغولستان نیز به این امر اشاره شده (Orkun, 1940: 397). آرمینیوس وامبری هم در رابطه با این برابری طلبی می‌گوید: «در مدت توقف نزد ترکمن‌ها چیزی که از همه بیشتر باعث تعجب من شد این بود که حتی یک نفر را هم ندیدم که هوس فرماندهی داشته باشد یا حاضر آمریت دیگری را قبول کند. خودشان به طیب خاطر می‌گویند: ما مردمی هستیم بدون سرکرده و مایل هم نیستیم چنین چیزی داشته باشیم. ما همه برابر هستیم و هرکس از ما برای خودش شاه است» (وامبری، ۱۳۸۷: ۳۹۴). سرپرستی هر طایفه با ریش سفیدانی بود که آنها را «باشول» می‌نامیدند، آنها به رأی افراد طایفه برای انجام وظایفی گمارده می‌شدند و هر زمان که افراد طایفه لازم می‌دیدند، آنها را عزل می‌کردند، از این رو در میان ترکمن‌ها مراجع قدرت و حاکم خونین پدید نمی‌آمد (پورکریم، ۱۳۴۶: ۵۱). این برابری تا جایی پیش می‌رود که در ترکمن صحرا چراگاه‌ها که مهم‌ترین عامل کار و معیشت بود، به طایفه‌ها تعلق داشت و همه افراد با حقوق برابر از آن بهره‌مند می‌شدند و قطعه‌ای از آن به کسی واگذار نمی‌شد و به کسی به ارث نمی‌رسید و هر فرزند پسر، وقتی مستقل شد به اندازه فرد دیگر طایفه، به او زمین تعلق می‌گرفت و این یک قاعده عمومی بود، به همین دلیل اشراف‌زادگی در بین ترکمن‌ها به وجود نیامد (پیشین، ۵۲). بنا بر اظهارات کونولی، «در هیچ مردی غرور از بدو تولد مستحکم‌تر از آنچه در بین ترکمن‌هاست، نبوده است. ترکمن‌ها بین خودشان شعار انقلابی فرانسوی «آزادی-برابری» را مد نظر داشته‌اند، هر ترکمن ارباب و صاحب چادر خودش است و برده هیچ کس نیست» (Conolly, 1834: 187-188). در تشکیلات سیاسی تمام جوامع ایلپاتی، شعبی از هیئت حاکمه دیده می‌شود، ولی ترکمن‌ها نظیر آن را ندارند، راست است که هر یک از ایلات آنها دارای «آق سَقَلی» (ریش سفید) است، ولی در حقیقت آنها فقط عمال دستجات به خصوصی هستند و بابت کفالتی که در کارها می‌کنند، مزد دریافت می‌دارند و با ملاحظاتی استثنایی و احترامات به آنها نگاه می‌کنند، تا موقعی که اقتدار آنها از حد معمول تجاوز نکند و ادعای خارج از اندازه نداشته باشند.

همه دوستان دارند (وامبری، ۱۳۸۷: ۳۹۴). روش زندگی سیاسی و اجتماعی ترکمن‌ها مرتبط با آداب و رسوم کهن و سنتی آنها بود که «توره»^۷ خوانده می‌شد و به آنها حق تساوی مطلق و استقلال می‌داد، هر ترکمنی از قوانین توره تبعیت و اطاعت می‌کرد. اگر کسی در شکستن این قوانین می‌کوشید، از جامعه ترکمن طرد می‌گردید (مفتاح، ۱۳۷۴: ۱۴). به دلیل نقش پر اهمیتی که توره در زندگی ترکمن‌ها دارد، در باب توره توضیحات بیشتری ارائه می‌گردد: توره چیست؟ توره به معنای تشکیل دهنده اصول لازم در حیات اجتماعی غذا (اغوزها) بود. توره همان عدالت اجتماعی و برابری طلبی و مساوات خواهی بر پایه عقل است، یوسف خاص حاجب در اثر مشهورش می‌نویسد: «توره می‌گوید: من هر مشکلی را با عدالت حل می‌کنم، هیچ وجه تمایزی بین یک فرد معمولی و یک سلطان وجود ندارد، همه کس به چشم من برابرند. پسر من، اقوام من، یک مسافر بیگانه، یک مهمان، یا هر کس دیگر...» (Yusef Has Hacib, 1959: 43). در زبان ترکی و ترکمنی، قدرت سیاسی «قوت» است و توره به آن نیاز دارد تا در یک محدوده مکانی آن را به تجربه بگذارد. ماهیت وجودی آن خدمت به مردم است و نشانه آن عدالت و مساوات. خان ترکمن به معنی خدمتگزار اصلی کل ملت، می‌بایست به مردمش خوراک و پوشاک دهد و به آنها خدمت کند و مادامی که از توره عهدشکنی نکند در مقام خود باقی می‌ماند، هرکس بکوشد توره را تغییر دهد ترکمن‌ها به چشم یک مجرم به او می‌نگرند، او را از اجتماع طرد و یا مجبور به اطاعت از رسوم توره می‌نمایند (مفتاح، ۱۳۷۴: ۱۸۸). در اینجا روشن شد که نقش عدالت‌طلبی و برابرجویی میان ترکمن‌ها تا چه حد اساسی و مهم است. این برابری خواهی که بخشی از ویژگی فرهنگی قبایل ترکمن است و بنابر این نظر که همه آنها برابر بوده و همه از فرزندان اغوزخان هستند (Bang and Atat, 1936: 10)، سرچشمه می‌گیرد، سبب شد تا برای ساخت مسکن چه در اوی‌ها یا آلاچیق‌ها و چه در تقسیمات فضایی در پلان‌های خانه ایشان، این برابری جویی کاملاً دیده شده و به چشم بیاید در جدول شماره ۳ برای بیان این مقایسه آمده است.

جدول شماره ۳: تأثیر برابری خواهی بر تقسیمات فضایی

برابری خواهی در تقسیمات فضایی - مکانی ایل یموت	
کوچ روی	تقریباً در تمامی اوی‌ها یا آلاچیق‌ها تقسیمات فضایی مشابهی دیده می‌شود و حتی چیدمان و نحوه قرارگیری چند اوی در کنار هم با عنوان سرغن عیناً تکرار می‌شود تا یک آبه تشکیل شود. (در هندسه دایره وضعیت چیدمان فضاها نسبت به مرکز، وضعیت یکسان داشته و نزدیک‌ترین شکل هندسه مسطحه به مفهوم مساوات است).
	
خانه، شهر و یکجانشینی	

در پلان‌های ۱۲ خانه واجد ارزش و تاریخی ترکمنی در گمیشان نیز تقسیمات فضای برابرجویانه به وضوح آشکار است، و حتی روی نماها نیز تقارن و تعادل رعایت شده است. همان‌طور که دیده می‌شود هندسه خالص چهارگوش که به هیچ وجه با ترکیب دو یا چند حجم ادغام نشده و واجد محورهای تقارن مشخص است، خود از ارکان برابرخواهی و مساوات-طلبی اجتماعی- فرهنگی است.

نام خانه	تصویر	پلان و تقسیمات فضایی
خانه آتاجانی		 پلان طبقه اول پلان طبقه همکف خانه آتاجانی
خانه بهرام محمد خوزینی		 پلان طبقه اول پلان طبقه دوم خانه بهرام محمد خوزینی
خانه حاج محمد حاجی خوزینی		 پلان طبقه اول پلان طبقه دوم خانه حاج محمد حاجی خوزینی
خانه آتاجانی (عبد الغفور) خوزینی		 پلان طبقه اول پلان طبقه دوم خانه حاج محمد حاجی خوزینی
خانه دولو		 پلان طبقه اول پلان طبقه همکف خانه دولو
خانه شیر محمدی		 پلان طبقه اول پلان طبقه دوم خانه شیر محمدی

<p>پلان طبقه اول خانه طالبی پلان طبقه دوم</p>		<p>خانه طالبی</p>
<p>پلان طبقه اول خانه عابدی کُر پلان طبقه دوم</p>		<p>خانه عابدی کُر</p>
<p>پلان طبقه اول خانه مهمیانی پلان طبقه همکف</p>		<p>خانه مهمیانی</p>
<p>پلان طبقه اول مجموعه مظفّری خانه شرقی پلان طبقه دوم</p>		<p>خانه مظفّری</p>
<p>پلان طبقه اول خانه گوکلانی پلان طبقه دوم</p>		<p>خانه گوکلانی</p>
<p>پلان طبقه اول خانه مصطفیایی (شهرداری) پلان طبقه دوم</p>		<p>خانه مصطفیایی</p>

ماخذ: نگارندگان

چگونگی طراحی و ساخت خانه‌ها بر پایه الگوی مهمان‌نوازی

«تام به پذیرایی مهمان اختصاص دارد و معمولاً یک یا دو اتاقه است» (محمودی‌نژاد، ۱۳۸۸: ۶۵ و ۹۱).

مطابق بررسی‌های میدانی نگارندگان و صحبت با ریش سفیدان و بزرگان ساکن در منطقه گمیش تپه، تام^۱‌های چوبی اولیه

(خانه‌های چوبی) در کنار او‌ها بر پا می‌شدند و به پذیرایی مهمان اختصاص داشته‌اند، اصولاً ترکمن‌ها پیش از برپایی تام اگر متمول بودند، آلاچیق جداگانه‌ای مختص پذیرایی از مهمان برپا می‌کردند که دورتر از آلاچیق اصلی آنها بود و در آنها به گونه‌ای باز می‌شد که دید به آلاچیق‌های اصلی نداشته باشد و به آلاچیقی که برای مهمان یا پسر تازه ازدواج کرده برپا می‌شد، آق‌اوی (خانه سفید)

گفته می‌شد. اگر هم توان مالی برای برپایی آلاچیق جداگانه را نداشتند، مطابق مطالعات امین گلی هنگامی که مهمان می‌آمد یا پسر خانواده داماد می‌شد، با پرده مخصوصی به نام «توتی» گوشه آلاچیق را از سایر قسمت‌ها جدا می‌کردند (گلی، ۱۳۶۶: ۳۰۷).

بعد از قرارداد آخال که اولین گروه از ترکمن‌ها به صورت غیر اجباری و به خواست خود در منطقه گمیشان یکجانشین شدند تبادلات تجاری بسیاری با مناطق مرزی در روسیه داشتند و نیز طی آمد و شد های فراوان به مناطقی از روسیه برای پذیرایی از روس‌هایی که به منظور تجارت با تاجران ترکمن وارد این منطقه می‌شدند و مدت زمان حضورشان بیشتر از چند روز بود ترکمن‌ها به فکر ساخت خانه‌هایی چوبی به اسم تام افتادند که در کنار آلاچیق‌هایشان به سبک روسی که مورد پسند مهمانان‌شان بود برپا نمایند، تا روس‌ها را به عنوان مهمان در این خانه‌های چوبی پذیرایی کنند، به مرور و با کم‌رنگ شدن حضور مهمان‌ها آلاچیق‌های کناری کم‌کم حذف شدند و اتاق‌های مربوط به مهمان به طبقات بالای تام‌ها منتقل شد و طبقات پایین برای استفاده خود خانواده ترکمن اختصاص یافت؛ حتی اگر امروز نیز به این مناطق سری بزنید، شما را به عنوان مهمان به طبقه بالایی راهنمایی می‌کنند. در همه خانه‌های منطقه گمیشان، تزئینات (عموماً نقاشی‌هایی به صورت دیوارنگاری و تزئیناتی روی نرده چوبی پله‌ها) تنها در طبقات دوم به چشم می‌خورد. به جز تزئینات اندک ذکر شده فضای مربوط به مهمان در طبقه دوم با فضای اندرونی طبقه اول هیچ تفاوتی نداشته و کاملاً مشابه است. مواد و مصالح ساخت برخی از این خانه‌ها از روسیه وارد می‌شد. آن گونه که در کتاب مسکن بومی ترکمن آمده: برای ساخت این خانه‌ها از نوعی چوب یاد شده که در ترکمنی به آن «ناراد آغاج» یا چوب نراد می‌گویند که گفته می‌شود از شوروی وارد ایران می‌شده است (محمودی‌نژاد، ۱۳۸۸: ۹۲). مهمان در میان ترکمن‌ها از جایگاه خاص و مورد احترامی برخوردار است و علاوه بر بحث محرمیت، راحتی خود مهمان از جمله مواردی است که بسیار به آن اهمیت می‌دهند؛ مثلاً در فرهنگ ترکمن وقتی برای مهمان غذا آورده می‌شود او را با غذا تنها می‌گذارند تا راحت باشد و هر میزان که میل داشت از غذا تناول نماید؛ این امر در انتخاب جای خواب و استراحت نیز صادق است و جای مهمان را جدای از افراد ساکن در خانه قرار می‌دهند. در جای دیگری در رابطه با مهمان‌نوازی مردم ترکمن آمده: ترکمن‌ها مستقل، شریف و مهمان‌نواز بودند، بیشتر مسافران و هیئت‌های مامور که از نزدیک با ترکمن‌ها ملاقات کرده‌اند، شخصیت نیک مردم ترکمن را در باب مهمان‌نوازی ستوده‌اند (Debode, 1848: 68-69).

برای اینکه از میزان اهمیت مهمان در فرهنگ ترکمن آگاه شویم به تجربیات آرمینیوس وامبری در سفر به گمیش تپه اشارتی می‌کنیم: در «اینجا رسم است که مهمان را به چشم نزدیک‌ترین خویشاوند نگاه کنند. بنابراین از این پس ما در رفت و آمد آزاد

خواهیم بود؛ ولی این آزادی عمل اختصاص به قلمرو خود میزبان نداشت (اشاره به بحث محرمیت)، بلکه در تمام خاک یموت می‌توانستیم از آن برخوردار باشیم و اگر کسی به یک موی سر ما می‌خواست دست درازی کند، عشیره او (میزبان) موظف بودند که آن را به طور شایسته‌ای جبران نمایند» (وامبری، ۱۳۸۷: ۷۶).

مطابق بررسی‌های نگارندگان، ترکمن‌ها در سه مرحله سیر تکاملی از آلاچیق به تام را طی نمودند: نخست هنگامی که در مراحل اولیه اسکان بودند و در دو طرف گرگان رود ساکن شدند و آلاچیق‌هایشان را در دو بخش اندرونی و بیرونی برپا نمودند، آلاچیقی که به مهمان اختصاص داشت از آلاچیق‌های اصلی یا بخش اندرونی که خود ترکمن‌ها در آنها ساکن بودند جدا بود و به آن آق‌اوی (خانه سفید) گفته می‌شد که نم‌روی آن تمیز و نو بود و به همین دلیل سفید بود و علت این نامگذاری نیز همین است. آق‌اوی یا بخش بیرونی مخصوص مهمان در طرف دیگر رودخانه بود و به نحوی مستقر می‌شد که به در ورودی آلاچیق‌های اصلی کمترین میزان دید را داشته باشد. برپایی آلاچیق‌ها توسط زنان ترکمن انجام می‌گرفت و جزء وظایف آنها تلقی می‌شد و مسلماً آنان به بهترین وجه مراتب مربوط به محرمیت را در نظر می‌گرفتند. مرحله دوم زمانی بود که ارتباطات تجاری گسترده با تجار روس رونق بسیار داشت و نیاز به فضایی شایسته‌تر برای بخش بیرونی یا مهمان احساس می‌شد. در این زمان ترکمن‌های گمیشان مطابق سلیقه مهمانان روس خود و هماهنگ با اقلیم منطقه و آمیخته با فرهنگ اصیل ترکمن ساختمانی به نام تام را برای مهمان خود ساختند، آنها حتی برخی قطعات پیش ساخته روسی مانند در و پنجره را از طریق دریا وارد کردند. از آنجا که این خانه‌ها بر مبنای مهمان‌نوازی ساخته شدند، یک اصل در همه آنها ثابت بود و آن این بود که چون برای مهمان ساخته می‌شدند بدون بخش مطبخ بودند. در این برش زمانی تصاویری وجود دارند که تام‌ها یا بخش بیرونی را به عنوان بخش فرعی در کنار آلاچیق یا بخش اصلی و اندرونی نشان می‌دهند. مرحله سوم زمانی بود که حضور مهمان کم‌رنگ شده و خانواده ترکمن تصمیم می‌گیرد که از آلاچیق به عنوان بخش اندرونی به طبقات اول تام نقل مکان کند و طبقات دوم را برای مهمان در نظر بگیرد، که در این زمان آلاچیق‌ها برجیده شدند و به تام‌های ترکمنی نیز بخشی به عنوان بخش مطبخ الحاق می‌شود. در انتهای این مقاله بخش‌های الحاق شده به خانه‌های ترکمنی گمیشان با عنوان مطبخ با کاربری فضای پخت و پز، در جدولی آورده شده‌اند.

در کتاب مسکن بومی ترکمن با وجود آنچه گفته شده تام اختصاص به پذیرایی از مهمان دارد، در جای دیگری علت ساخت تام‌های چوبی دو طبقه را رفت و آمدهای شاه و درباریان عنوان می‌کند، با وجود اینکه به نظر می‌رسد اساس ساخت این خانه‌های اولیه اسکان مهمان بوده باشد.

گمیشان بازگو می‌کند و از بین این نوشته‌ها می‌توان به این امر پی برد که آلاچیقی که به پذیرایی از او اختصاص داشته از سایرین جدا بوده است. وامبری این گونه نقل می‌کند:

«توقفگاهی که برای ما تعیین کرده بودند عبارت بود از چادر مخصوصی که دو قدم دورتر از رودخانه برپا شده بود، شام شب را پسر دوازده ساله صاحبخانه آورد، شب خوشی را در زیر این بنای مجلل و سبک و قابل انتقال گذراندم» (وامبری، ۱۳۸۷: ۷۳ و ۷۴). از متن بالا این بر می‌آید که کارهای مربوط به پخت و پز از آلاچیق مهمان جدا بوده و کسی از اعضای مرد در خانواده میزبان برای انجام امور مربوط به پذیرایی به آلاچیق مهمان می‌رفته. در مسکن ثابت یا تام‌ها در گمیشان مشاهده می‌شود که فضایی با کاربری آشپزخانه را به صورت فضای الحاقی بعد از اینکه ترکمن‌ها از آلاچیق‌های خود به طبقه اول این تام‌ها منتقل شدند ساخته شده و از ابتدا فضایی برای انجام امور مربوط به پخت و پز در این خانه‌ها در نظر گرفته نشده، در صورتی که در تقسیمات فضایی داخلی در اوی‌ها (آلاچیق‌ها) محل اجاق و پخت و پز به صورت خاص در مرکز پلان آنها قرار گرفته و جای ثابت و مهمی دارد. علاوه بر الزامات خاص اجرایی ساخت آلاچیق، شاید چون زنان در زندگی ترکمنی با وجود فعالیت بسیار، کمتر دیده می‌شدند حال که وظیفه برپایی اوی را دارا هستند سعی دارند در مرکز پلان آلاچیق قرار گرفته و نقش پررنگشان را در زندگی بیابانگردی و کوچ‌نشینی گوشزد نمایند. تام‌ها یا خانه‌های چوبی اولیه در ابتدا تنها فضایی برای پذیرایی از مهمان بوده است و خانواده ترکمن در آلاچیق‌های کناری زندگی می‌کردند و شاهد این مدعا این است که در این خانه‌های چوبی اولیه هیچ فضایی به صورت خاص به منظور پخت و پز سازمان نیافته و آشپزخانه‌ها در این خانه‌های چوبی عموماً بخش‌های الحاقی شده به مجموعه‌اند. با اثبات این موضوع که آشپزخانه‌ها در این فضاها از ابتدا وجود نداشته‌اند و همه به صورت الحاقی، بعداً به مجموعه‌ها اضافه شده‌اند می‌توان نتیجه گرفت که این فرضیه مبنی بر اینکه تام‌های چوبی ترکمنی از ابتدا برای مهمان ساخته شده بودند و به عنوان فضای بیرونی مورد استفاده قرار می‌گرفته‌اند و از ابتدا بر مبنای اصل مهمان‌نوازی شکل گرفته‌اند، فرضی صحیح است.

تصویر شماره ۸: آلاچیق یموت یا اوی (خانه اصلی یا بخش اندرونی) و خانه چوبی یا تام ترکمنی (بخش بیرونی یا خانه مهمان): مأخذ: گیلک و دیگران، ۱۳۹۳: ۵

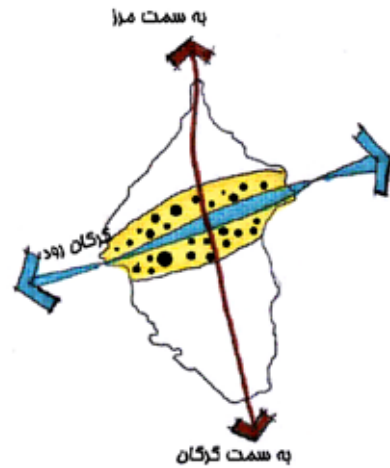

■ تام‌های دو طبقه چوبی «فرعیات اوی»
■ اوی

تصویر شماره ۵: تام در کنار اوی؛ مأخذ: نگارندگان

سه دلیل برای اثبات این نظریه وجود دارد:

- ۱- خانه‌های چوبی توسط برخی از محققان با عنوان «فرعیات اوی» شناخته شده و مطابق نظر محمودی نژاد، محقق‌هایی که خانه‌های گمیشان را بررسی کرده، خانه‌های اولیه گمیشان که با عنوان تام از آنها یاد می‌شود، در ابتدا جایگاه ویژه‌ای برای مهمان بوده است (محمودی نژاد، ۱۳۸۸: ۶۵ و ۹۱)

تصویر شماره ۶: استقرار اولیه آلاچیق‌ها و چادرهای ترکمنی دو طرف گرگان رود

تصویر شماره ۷: عمارات و آلاچیق‌های آبادی گمیش تپه در سال ۱۲۸۰ خ؛ مأخذ: مرکز اسناد تصویری کاخ موزه گلستان، URL4

۲. در تام‌ها یا خانه‌های گمیشان هیچ فضای سازمان یافته و مشخصی به عنوان فضای پخت و پز در نظر گرفته نشده و پس از اسکان ترکمن‌ها در خانه‌هایی که در ابتدا ویژه مهمان بودند، نیاز به فضای پخت و پز احساس شده و این فضاها به عنوان فضاهای الحاقی در پلان‌ها دیده می‌شوند. وامبری در کتاب سیاحت درویشی دروغین در خانات آسیای میانه، خاطرات سفر خود را به

جدول شماره ۴: فضاهای الحاق شده به خانه‌های گمیشان، با کاربری فضای پخت و پز

<p>خانه مهمیانی</p>	<p>خانه مهمیانی</p>
<p>خانه گوکلانی</p>	<p>خانه گوکلانی</p>
<p>خانه آتاجانی</p>	<p>خانه آتاجانی</p>
<p>خانه مصطفایی</p>	<p>خانه مصطفایی</p>
<p>خانه عابدی کر</p>	<p>خانه عابدی کر</p>
<p>خانه ضیایی</p>	<p>خانه ضیایی</p>
<p>خانه بهرام محمد خوزینی</p>	<p>خانه بهرام محمد خوزینی</p>
<p>خانه شیر محمدی</p>	<p>خانه شیر محمدی</p>
<p>خانه آتاجانی</p>	<p>خانه آتاجانی</p>
<p>خانه حاج محمد خوزینی</p>	<p>خانه حاج محمد خوزینی</p>

در طبقات پایین و یا اتاق‌های مخصوص به خود. میزبان در خانه‌های گمیشان تزئینات خاص و ویژه‌ای دیده نشده و تزئینات، مختص به طبقات بالایی و فضای مهمان بوده‌اند. بعد از اینکه ترکمن‌ها کم‌کم آلاچیق‌های خود را ترک کردند و در مسکن‌های چوبی یا تام‌ها ساکن شدند، بر حسب نوع معیشت و مهمان‌پذیرتر بودن (مثلاً اگر تاجر بودند و رفت و آمد مهمانشان بیشتر بود) طبقات اول را برای خود و طبقات دوم را برای مهمانشان انتخاب نمودند و (مثلاً اگر ماهیگیر یا کشاورز یا دامدار بودند) و مهمان‌پذیری‌شان کمتر بود، طبقات پایین برای دام‌ها و یا انبار استفاده شده و در طبقات بالایی اتاقی را برای مهمان با ورودی جدا اختصاص می‌دادند؛ مثلاً در سه خانه خوزینی‌ها چون بیشتر به تجارت اشتغال داشتند و مهمان‌پذیرتر بودند، مشاهده می‌شود که طبقات دوم خاص پذیرایی از مهمان است ولی در خانه‌های ضیایی مهمیانی و آتاجانی که معیشت آنان متفاوت است، طبقات همکف برای اموری چون نگهداری از دام و یا انبار برای نگهداری علوفه و یا انبار برای نگهداری از وسایل مربوط به ماهیگیری و نیز فضایی برای انجام امور قالبیافی اختصاص یافته و خانواده نیز از طبقه دوم برای سکونت استفاده می‌کند. البته این نکته قابل ذکر است که در این خانه‌ها نیز جایگاه مهمان حفظ شده و مسیر ویژه مهمان، یعنی مسیری که از ابتدای ورود به حیاط و عبور از آن تا رسیدن به جایگاه مخصوص مهمان در نظر گرفته شده به صورت خاص در پلان این خانه‌ها دیده می‌شود که آنها مسیر ویژه مهمان را از مسیر سایر افراد خانه جدا در نظر می‌گرفتند و در آن مسیرها و نیز فضاهای مختص به مهمان، تزئینات ویژه‌ای نیز به چشم می‌خورد.

نتیجه‌گیری

پس از تحلیل مفاهیم برابری‌خواهی و مهمان‌نوازی در ۱۲ الگو از خانه‌های سنتی، به عنوان نماینده‌ای از خانه‌های ساخته شده از اواخر دوره قاجار و اوایل پهلوی در شهر گمیشان نتایج تحقیق حاکی از آن بود که در تمامی نمونه‌های بررسی شده تقسیمات به صورت کاملاً برابر و یکسان انجام شده و این امر نشان دهنده تاثیرگذاری مولفه فرهنگی برابری‌خواهی است که در میان ترکمن‌ها بسیار پررنگ است و تا جایی پیش می‌رود که فضایی تحت عنوان شاه‌نشین وجود نداشته و در خانه‌های ترکمنی گمیشان در بخش‌های بیرونی واقع در طبقات دوم فضایی که برای مهمان در نظر گرفته شده کاملاً مشابه با دیگر فضاهای خانه است. در حقیقت در خانه‌های ترکمنی گمیشان تفکیک فضایی وجود دارد، ولی تفاوت فضایی

- 3- halq
- 4- tire
- 5- Oy
- 6- Egalitarian
- 7- Tore
- 8- tam

فهرست منابع و مراجع

۱. آبرونز، ویلیام جسی (۱۳۸۵)، **ترکمن‌های یموت**، مطالعه سازمان اجتماعی یک جمعیت ترک زبان در آسیای مرکزی، ترجمه محمد امین کنعانی، نشر نقد افکار، سازمان میراث فرهنگی و گردشگری، پژوهشکده مردم‌شناسی، تهران.
۲. پوراحمد، احمد؛ قدمی، مصطفی و جهان محمدی، غلامرضا (۱۳۸۴)، «بررسی روش‌های محله‌بندی شهری»، **فصلنامه جغرافیایی سرزمین**، سال دوم، شماره هشت، زمستان.
۳. پوراحمد، احمد؛ علی اکبری، اسماعیل؛ موسی کاظمی، سید مهدی و رحمانی، رضا (۱۳۹۷)، «تدوین برنامه راهبردی توسعه شهر قزوین با تاکید بر نقش عوامل فرهنگی»، **فصلنامه مطالعات شهر ایرانی اسلامی**، سال نهم، شماره ۳۳، پاییز.
۴. پورکریم، هوشنگ (۱۳۴۶)، «ترکمن‌های ایران: بررسی زمینه‌های اجتماعی (۳) با هم میهنان خود آشنا شویم»، **مجله هنر و مردم**، شماره ۶۱ و ۶۲، آبان و آذر.
۵. تازیکه لمسکی، ایمان (۱۳۸۸)، «الگوهای معماری پایدار در مسکن ترکمن»، **مجموعه مقالات اولین همایش ملی معماری پایدار**، همدان.
۶. حبیبی، کیومرث؛ صفدرنژاد، مجتبی و موسوی، حمیدرضا (۱۳۹۱)، «ساماندهی و طراحی شهری میدان امامزاده دوخاتون شهرکرد مبتنی بر فرهنگ بومی»، **فصلنامه مطالعات شهر ایرانی اسلامی**، سال هشتم، تابستان.
۷. خستو، مریم و حبیب، فرح (۱۳۹۵). «رویکردی تحلیلی به تاثیر کالبد شهر بر فرهنگ با تاکید بر بافت شهری؛ مطالعه موردی: شهر قزوین»، **فصلنامه مطالعات شهر ایرانی اسلامی**، سال هفتم، شماره ۲۶، زمستان.
۸. رستم‌زاده، یاور و ایلکا، شهاب (۱۳۹۱)، «اقلیم، طبیعت و معماری مسکن: پژوهشی در نحوه ساخت و اجرای مسکن روستایی ترکمن با تاکید بر تام‌های ترکمنی گمیشان»، **علوم و تکنولوژی محیط زیست**، دوره چهاردهم، شماره دو، تابستان.
۹. ساروخانی، باقر و قبادی، علیرضا، (۱۳۸۶)، «روایت اجتماعی- فرهنگی قصه‌های ترکمنی»، **فصلنامه مطالعات ملی**، ۳۱، سال هشتم، شماره ۳.
۱۰. سلطان‌زاده، حسین (۱۳۹۶)، **معماری و شهرسازی ایران به روایت شاهنامه فردوسی**، ویراست دوم، انتشارات دفتر پژوهش‌های فرهنگی، تهران.
۱۱. طرح جامع توسعه و عمران و حوزه نفوذ شهر گمیش تپه (۱۳۹۴)، **اداره کل راه و شهرسازی استان گلستان**، گروه مشاور نقش آرک مهرآزان پارس.
۱۲. کنعانی، محمدمامین (۱۳۷۹)، «ایران‌شناسی: ایرانیان ترکمن؛ نگاهی به گذشته و حال»، **مطالعات ملی**، تابستان، شماره ۴.
۱۳. گلی، امین (۱۳۶۶)، **تاریخ سیاسی و اجتماعی ترکمن‌ها**، نشر علم، تهران.
۱۴. گیدنز، آنتونی (۱۳۸۹)، **جامعه‌شناسی**، با همکاری کارن بردسال، نشر نی، ترجمه حسن چاووشیان، تهران.

به دلیل تکیه بر اصل برابری‌جویی دیده نمی‌شود. در پلان‌های ۱۲ خانه واجد ارزش و تاریخی ترکمنی در گمیشان نیز تقسیمات فضای برابرجویانه به وضوح آشکار است و حتی روی نماها نیز تقارن و تعادل رعایت شده است. همان‌طور که دیده می‌شود هندسه خالص چهارگوش که به هیچ وجه با ترکیب دو یا چند حجم ادغام نشده و واجد محورهای تقارن مشخص است، خود از ارکان برابری‌خواهی و مساوات-طلبی اجتماعی- فرهنگی است و این خانه‌ها به دلیل عدالت‌طلبی و برابری‌خواهی این قوم، تنوع فضایی کمی در تهرنگ خود دارند.

مورد بعدی که از تحلیل‌های خانه‌های گمیشان به دست آمد این است که اساس تشکیل تام‌های چوبی ترکمنی اصل مهمان‌نوازی بوده است. پس از بررسی این موضوع عامل دیگری به دست آمد: اصل عدم مطبخ و فضایی برای بخت و پز در تام‌های اولیه گمیشان. اصل عدم وجود مطبخ در همه خانه‌های ترکمنی گمیشان ثابت است و به اثبات رسید و بعدها در مرحله سوم از سیر تکاملی مسکن ترکمن که حضور مهمان‌های روس در آن دوره کم‌رنگ شده بود، خانواده ترکمن تصمیم می‌گیرد که از آلاچیق با عنوان بخش اندرونی به طبقات اول تام نقل مکان کند و طبقات دوم را برای مهمان در نظر بگیرد و در این زمان آلاچیق‌ها برجیده می‌شوند و به تام‌های ترکمنی نیز بخشی به عنوان بخش مطبخ الحاق می‌شود، به همین دلیل تمامی فضاهای پخت و پز در خانه‌های گمیشان به صورت الحاقی هستند و بعداً به مجموعه‌ها اضافه شده‌اند. مهمان در کالبد خانه‌های گمیشان نقش پر رنگی داشته و سبب شکل‌گیری اولیه خانه‌های گمیشان (تام‌های چوبی دو طبقه) شده که در ابتدای امر، برای پذیرایی از مهمان از آن استفاده می‌شد، در خانه‌های چوبی دو طبقه در ابتدای امر هیچ فضای سازمان یافته و مشخصی ویژه پخت و پز و فضای مطبخ در نظر گرفته نشده بود و فضاهای ویژه مطبخ به صورت الحاقی در این خانه‌ها دیده می‌شود. از موارد دیگری که می‌توان به نقش برابری‌خواهی و مهمان‌نوازی بر خانه‌های گمیشان اشاره داشت، این است که ارتباط میان دو تام مستقل و همجوار برای رعایت روش و عادات زندگی گذشته در نظام فرهنگی، مشابه ارتباط میان اوی‌ها در هر اُبه است و نیز تجمع فضاهای کاربری‌های همخوان رخ می‌دهد: به این معنی که از یک اتاق برای انجام کلیه امور مربوط به خانواده استفاده می‌شود. جدایی زنان خانواده نیز برای رعایت محرمیت به عنوان انجام دهنده فعالیت‌های مربوط به آماده‌سازی غذا و قالبیابی در مسکن امروز است؛ زیرا این فعالیت‌ها در گذشته در داخل آلاچیق‌ها انجام می‌پذیرفت.

پی‌نوشت‌ها:

- ۱- دشت گرگان محل اقامت زمستانی ترکمن‌ها بود. آنها در اواخر بهار از آنجا به کوه‌های بالخان واقع در آن سوی رودخانه اترک کوچ می‌کردند و چند ماه تابستان را در بیلاق به سر می‌بردند و بار دیگر با رسیدن ماه‌های سرد به دشت گرگان باز می‌گشتند (پورکریم، همان).

2- taypa

۱۵. گیلک، سعید؛ بالاستاکی، ابوالفضل و شاهکوه محلی، وحید (۱۳۹۳)، «مسکن و سکونتگاه های معماری بومی ترکمن با رویکرد معماری و توسعه شهری پایدار (بررسی، تحلیل و مقایسه بافت تاریخی و بافت جدید شهر گمیشان)»، **کنفرانس مهندسی عمران، معماری و مدیریت پایدار شهری**، ۵ تیر، گرگان.
۱۶. محمودی نژاد، هادی (۱۳۸۸). **مسکن بومی ترکمن: گونه شناسی و ملاحظات کالبدی**، نشر هله، تهران.
۱۷. معینی، اسدالله (۱۳۴۴)، **جغرافیا و جغرافیای تاریخی گرگان و دشت: طبیعی، تاریخی، سیاسی، اقتصادی، ادبی**، تهران.
۱۸. مفتاح، الهامه (۱۳۷۴)، «فرهنگ آداب و رسوم و باورهای ترکمن ها»، **فصلنامه مطالعات آسیای مرکزی و قفقاز**، سال چهارم، دوره دوم، شماره ۱۱، پاییز.
۱۹. ملگونف گریگوری، والرینویچ (۱۳۶۴)، **سفرنامه ملگونف به سواحل جنوبی دریای خزر**، ۱۸۵۸ و ۱۸۶۰ م. ترجمه مسعود گلزاری، دادجو، تهران.
۲۰. وامبری، آرمینیوس (۱۳۸۷)، **سیاحت درویشی دروغین در خانات آسیای میانه**، ترجمه فتحعلی خواجه نوریان، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، تهران.

21. Bang, W and Atat, R. R, (1936) **ouz kagan Destani**, Istanbul.
22. Conolly, A, (1834), **Journey to the North of India, Overland from England, through Russia, Persia and Afghanistan**, London 2 Vols, vol 1.
23. Debode, G, C, A, (1848), "On the Yamud and Goklen tribes of Turkmenia", **Journal of the Ethnological Society**, Vol ,I ,London.
24. Geertzel, Clifford (1973), **Interpretation of Cultures, Selected Essay**, by Basic Books, Inc , Library of Congress Catalog Card Number: 73-81196, New York.
25. Hofstede, G., Gert Jan Hofstede & Michael Minkov (2010), **Cultures and Organizations: Software of the Mind**, New York: McGraw-Hill UK.
26. Ironz ,Georg William (1969), **THE YOMUT TURKMEN: A STUDY OF KINSHIP IN A PASTORAL SOCIETY**, a dissertation submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree of doctor of philosophy in the university of Michigan.
27. Orkun ,H. N, (1940), **Eski Turk Yazitlari**, Istanbul, Bilge, East, section 35.
28. Rapoport, Amos (1998), **Using Culture in Housing Design**, University of Wisconsin, USA: Milwaukeee.
29. Vambery, A, (1874), **Central Asis and Anglo-Russian frontier Question**, London.
30. Yate, C, E, (1900), **Khutasan and Sistan**, London.
31. Yusuf Has Hacib, (1959), **Kutadgu Bilig**, Translated from Chagatai into modern Turkish by Arat.R.R. Ankara
32. URL1- <http://amar.golestanmporg.ir/taghsimat-naghshe.html>
33. URL2- <https://golestanp.ir/maorefi-ostan>
34. URL3- www.ok.ru/turkmenchilik/topic/6485447981199
35. URL4- www.golestanpalace.ir

The role of Egalitarianism and Hospitality on continuity of residence in Gomishan's

Hannaneh Malek Mohammadi Bidhendi

PhD Student of Architecture, Department of Architecture, Faculty of Architecture and Urban Planning, Qazvin Branch, Islamic Azad University, Qazvin, Iran.

Hossein Soltanzadeh *(Corresponding Author)

Department of Architecture, Faculty of Architecture and Urban Planning, Central Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran.

* *Hos.soltanzadeh@iauctb.ac.ir*

Maryam Armaghan

Department of Architecture, Faculty of Architecture and Urban Planning, Qazvin Branch, Islamic Azad University, Qazvin, Iran.

Abstract:

The present study aimed to determine the role of egalitarianism and hospitality on continuity of residence and structure in Gomishan houses. To achieve a better perception of the formation of space in Turkmen houses, social structure of this tribe should be evaluated and then, these two cultural elements, which have a profound effect on the continuity of residence in different houses from "Oy" (traditional cottage) to "Tom" (duplex wooden house), ought to be elucidated. The current research is important in terms of the fact that it defines how spaces and activities are divided in Turkmen houses in Gomishan, which had not been studied before. The present study was formulated in order to examine the role of two prominent cultural attributes, i.e. egalitarianism and hospitality, on the architecture of Gomishan houses. Theoretical principles of this research are based upon the effect of the influence of culture on the formation of houses among different tribes in the past. This study adopted a descriptive-analytical approach along with a comparative method. For this aim, social and cultural principles of Turkmen people were recognized according to library evaluation and field observations and data collection was carried out accordingly. Consequently, two main attributes of social life in this tribe, i.e. egalitarianism and hospitality, were taken into account and their effects on Turkmen architecture were evaluated. In this study, egalitarianism and hospitality were considered as independent variables and the structure of Gomisan houses was regarded as dependent variable. The results acquired from the current research revealed that the structure and space divisions in Gomishan houses are completely equal and they are directly influenced by Egalitarianism, which is rooted in their thoughts and beliefs. Furthermore, the basis of the formation of these houses was for serving guests, which is directly influenced by their hospitality.

Keywords: Egalitarian, Egalitarianism, Hospitality, Gomishan's Homes, Tom..